

Libellen in de Gronings - Drentse veenkoloniën rond 1970, een inmiddels verloren gegaan libellenparadijs

Op de grens van de provincies Groningen en Drenthe ligt een uitgestrekt, onbekend en onbemind, cultuurgebied: de Gronings-Drentse veenkoloniën. Het is het landschap dat is ontstaan na de vervening van het hoogveen: een betrekkelijk vlak cultuurland, arm aan bomen en rijk aan weidse vergezichten, doorsneden door diepjes, kanalen en wijken (zijkanaal in de veenkoloniën). In dit landschap ben ik tussen 1967 en 1970, als beginnend lid van de Christelijke Jeugdbond voor Natuurstudie (CJN), bij Wildervank met mijn libellenwaarnemingen begonnen. In deze bijdrage geef ik een beeld van de libellenfauna rond 1970. Vooral de vondst van een grote populatie van de Metaalganslibel (*Somatochlora metallica*) was in die tijd erg onverwacht.

Ontstaan

Na de laatste ijstijd raakten grote delen van Nederland overdekt met hoogveen. Een van de grootste hoogveengebieden lag in het noordoosten van Nederland, globaal ten oosten van de lijn Hoogezand-Emmen. Tussen 1600 en 1800 is het noordelijk deel van dit hoogveengebied volledig afgegraven. Na de vervening bleef een zwak golvend cultuurland over, doorsneden met diepjes, kanalen en wijken. De mensen vestigden zich vooral langs de diepjes en de grotere kanalen waar zo een langgerekte lintbebouwing ontstond. De belangrijkste bron van bestaan werd de landbouw, met name aardappelen, voederbieten, suikerbieten en granen. Begin vorige eeuw vestigden zich her en der in het gebied aardappelmeel- en strokartonfabrieken die plaatselijk voor veel watervervuiling en stankoverlast zorgden. Met name tijdens de campagnes was het

water van de getroffen diepjes en kanalen over een lengte van vele kilometers bedekt met een dikke laag schuim. Soms leek de schuimlaag verdacht veel op begaanbare bodem en zo kon het gebeuren dat er af en toe een hond of een argeloze toerist over deze schuimlaag naar de overkant van het kanaal probeerde te lopen om kopje onder te gaan in het naar rotte eieren stinkende water. Langzamerhand kregen de veenkoloniën landelijk een grote bekendheid om het vervuilde en stinkende water en het saaie, kale landschap. Een rechtstreekse afvoer van het ongezuiverd afvalwater naar de Waddenzee, door middel van de beruchte 'smeerpijpen', kon door de toen opkomende milieubeweging nog net op tijd worden voorkomen.

Natuurwaarden

Het land werd (en wordt nog steeds) intensief gebruikt als akkerland. Slechts hier en daar groeide een enkele boom of struik en het is dan ook niet verbazingwekkend dat er op het gebied van flora en fauna niet veel bijzonders op het land voorkwam. De grote rijkdom van de veenkoloniën was, ondanks de plaatselijke vervuiling, het water. En daarvan was heel veel: het akkerland werd doorsneden door diepjes, kanalen en wijken. Deze kanalen en wijken waren kilometers lang, ongeveer zes meter breed en anderhalve meter diep. De oorspronkelijke functie van de kanalen en wijken was het ontwateren van het hoogveen. Daarna werden ze gebruikt als transportweg om de turf af te voeren en op de terugweg benodigde goederen aan te voeren. Na voltooiing van de vervening werden nog maar een paar kanalen intensief gebruikt voor transport van vooral akkerbouwproducten. De belangrijkste functie van de waterwegen was nog het reguleren van de waterstand: afvoer van overtollig water in herfst, winter en voorjaar en toevoer van water uit het IJsselmeer, via de Friese meren en de stad Groningen, in de zomer. De meeste kanalen en wijken werden niet meer gebruikt. Daarin kon zich een rijke flora en fauna ontwikkelen.

Kanalen en wijken

In het kristalheldere, relatief voedselrijke water groeiden vooral waterpest (*Elodea spec.*), hoornblad (*Ceratophyllum spec.*), Puntkroos (*Lemna trisulca*), maar ook kranswieren. Slechts hier en daar dreven algenplakkaten op het wateroppervlak. In het voorjaar werd door de boeren een deel van deze vegetatie verwijderd en op de oever gelegd teneinde dichtgroeien van het water te voorkomen. Daar waar de vegetatie ontbrak was de zandbodem door het kristalheldere water goed zichtbaar. Door deze wijze van beheer was ongeveer 30-70% van het water begroeid. In de oeverzone groeiden onder andere Pijlkruid (*Sagittaria sagittifolia*), Grote egelskop (*Sparganium erectum*) en Grote waterweegbree (*Alisma plantago-aquatica*). Op de oever groeiden overvloedig Gele lis (*Iris pseudacorus*), Zwanenbloem (*Butomus umbellatus*) en Kalmoes (*Acorus calamus*). Uitgebreide rietvegetaties waren schaars en ook lisdodden ontbraken. Bomen ontbraken op de oevers en wilgen groeiden slechts op een enkele plaats. In het water kwamen veel vissoorten voor en vissen leefden er in grote aantallen. Van de amfibieën kwamen er alleen de Gewone pad (*Bufo bufo*) en de Bruine kikker (*Rana temporaria*) voor. Er leefden ook bijzondere dieren, zoals de Driehoeksmossel (*Dreissena polymorpha*), zoetwatersponzen en vlokreeftjes (*Gammarus spec.*); en heel veel libellen.

Klimaat in de veenkoloniën

Het klimaat in het noordoosten van Nederland wijkt duidelijk af van de rest van het land. De invloed van de overheersende zuidwestenwind is er minder groot en zo krijgt het klimaat er al de trekken van een landklimaat: de zomers zijn er warmer en de winters kouder dan in de rest van Nederland. Door de noordelijke ligging begint het voorjaar er twee weken later en de winter twee weken eerder dan in Midden-Nederland. De verschillen bedragen ongeveer vier weken met het zuiden van Nederland. In het noorden van Nederland komen planten en dieren voor die nergens

anders in Nederland voorkomen maar juist weer wel in nog noordelijker gebieden. Maar ook omgekeerd: in Noord-Nederland ontbreken planten en dieren die elders in Nederland wel voorkomen.

Het weer omstreeks 1970

Schommelingen in het klimaat bezorgen ons een afwisseling van koudere en warmere periodes. Momenteel leven we in een warme periode die omstreeks 1988 begonnen is met een temperatuursprong van ongeveer 0,5°C. Omstreeks 1965 eindigde een wat koelere periode. Na de record warme, droge en zonnige zomer van 1947 telde Nederland tussen 1948 en 1965 een aantal koele en verregende zomers: er waren zelfs dagen in de zomer dat de temperatuur overdag niet boven de 18°C uitkwam. Overigens was augustus toen de natste maand van het jaar en deden de hondsdagen hun naam eer aan met zwoel nazomerweer en regelmatig een paar flinke regen en onweersbuien. Daarentegen is augustus momenteel de droogste maand van het jaar. Het is zo goed te begrijpen dat warmteminnende libellensoorten zoals de Grote keizerlibel (*Anax imperator*) en de Bruinrode heidelibel (*Sympetrum striolatum*) toen niet in Noord-Nederland voorkwamen; hoogstens af en toe als zwerver.

Foto: W. van Dijk

Figuur 1. Van de metaalglanslibel (*Somatochlora metallica*) kwam rond 1970 een grote populatie voor in de veenkoloniën.
In 1970, Somatochlora metallica had a large population in the veenkoloniën.

Tabel 1.

Waargenomen libellensoorten in de omgeving van Wildervank rond 1970 met aanduiding van hun talrijkheid.

Observed dragonfly species around 1970 in the surroundings of Wildervank in the veenkolonien with an indication of their abundance ((zeer) talrijk = (very) abundant; schaars = scarce; zwerver = incidental).

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Status
Zygoptera		
Gewone pantserjuffer	<i>Lestes sponsa</i>	talrijk
Variabele waterjuffer	<i>Coenagrion pulchellum</i>	zeer talrijk
Azuurwaterjuffer	<i>Coenagrion puella</i>	talrijk
Watersnuffel	<i>Enallagma cyathigerum</i>	talrijk
Grote roodoogjuffer	<i>Erythromma najas</i>	talrijk
Lantaarntje	<i>Ischnura elegans</i>	zwerver
Vuurjuffer	<i>Pyrrhosoma nymphula</i>	zwerver
Anisoptera		
Bruine glazenmaker	<i>Aeshna grandis</i>	vrij talrijk
Groene glazenmaker	<i>Aeshna viridis</i>	lokaal zeer talrijk
Smaragdlibel	<i>Cordulia aenea</i>	zwerver
Metaalglanlibel	<i>Somatochlora metallica</i>	vrij talrijk
Viervlek	<i>Libellula quadrimaculata</i>	talrijk
Platbuik	<i>Libellula depressa</i>	zwerver
Gewone oeverlibel	<i>Orthetrum cancellatum</i>	schaars
Geelvlekheidlibel	<i>Sympetrum flaveolum</i>	schaars
Bloedrode heidelibel	<i>Sympetrum sanguineum</i>	vrij talrijk
Steenrode heidelibel	<i>Sympetrum vulgatum</i>	vrij talrijk
Noordse witsnuitlibel	<i>Leucorrhinia rubicunda</i>	zwerver

Libellen

Voor de jeugdbonder die zich omstreeks 1970 met libellen bezig wilde houden was er toen maar één Nederlandstalig werk beschikbaar: de libellentabel van Jan Beukema (BEUKEMA, 1964). Schaars verkrijgbaar was nog de Duitse versie van ROBERT (1959) en nog schaarser de Franse versie van dit Zwitserse boek. Een bijzonder fraai boek overigens, rijk geïllustreerd met mooie tekeningen en prachtige aquarellen. In tabel 1 staan de libellensoorten die rond 1970 in de omgeving van Wildervank werden waargenomen.

De waargenomen soorten Zygoptera zijn geen van alle bijzonder: het zijn soorten die te verwachten zijn in voedselrijk water op zandgrond, met daarin een goed ontwikkelde plantengroei. Opmerkelijk is het ontbreken van populaties van de Vuurjuffer (*Pyrrhosoma nymphula*) en het Lan-

taarntje (*Ischnura elegans*). Een verklaring hiervoor heb ik nog steeds niet gevonden. Van de tien waargenomen soorten Anisoptera zijn er vier gewone, wijdverbreide soorten die hier te verwachten zijn, te weten: Bruine glazenmaker (*Aeshna grandis*), Viervlek (*Libellula quadrimaculata*), Bloedrode heidelibel (*S. sanguineum*) en Steenrode heidelibel (*S. vulgatum*). Van de zwerfers werd de Smaragdlibel (*Cordulia aenea*) af en toe in het voorjaar gezien. De Platbuik (*L. depressa*) is in die tijd eenmaal waargenomen en de Noordse witsnuitlibel (*Leucorrhinia rubicunda*) twee maal. Van de Gewone oeverlibel (*Orthetrum cancellatum*) werd één kleine populatie gevonden in een grotendeels dichtgegroeide zijtak van een wijk. Van de Geelvlekheidlibel (*S. flaveolum*) bevond zich een populatie van ongeveer vijftig exemplaren in een gedeelte van een goeddeels drooggelegde wijk. In dit deel

bleven een paar ondiepe, vrij grote plas- sen over, waarnaast zich een prachtige moerasvegetatie ontwikkelde met onder andere Moerasandijvie (*Senecio conge- stus*). Bij deze plassen vestigde zich de populatie Geelvlakheidelibellen. Opmer- kelijk was verder de vondst van een popu- latie Groene glazenmakers (*A. viridis*) aan de rand van de veenkoloniën (DUTMER, 2003). Opvallend is ook hier weer het ont- breken van enige wijdverbreide soorten die op zandgrond gewoon zijn, zoals de Blauwe glazenmaker (*A. cyanea*) en de Paardenbijter (*A. mixta*). Een verklaring voor het ontbreken van deze soorten heb ik evenmin kunnen bedenken.

Metaalglanslibellen in de veenkoloniën

De vondst van de Metaalglanslibel in de veenkoloniën was zeer onverwacht. BEU- KEMA (1964) vermeldt voor deze soort: vrij zeldzaam aan bosbeken in Oost- en Zuid-Nederland. Maar bij Wildervank was deze, vrij zeldzaam geachte, soort echter gewoon en vrij talrijk. Langs de wijken vloog ongeveer één territoriaal mannetje per vijftig meter oever. Aan de juistheid van de determinatie bestond geen twijfel. Alleen de biotoop klopte in het geheel niet en dat zorgde toch weer voor onzekerheid. Volgens de libellentabel moest het toch de Metaalglanslibel zijn. Maar dan wel voor- komend in een biotoop die volledig afwijkt van wat uit de literatuur bekend is. Om helemaal zeker te zijn is er in mei 1968 gezocht naar larven van de Metaalglans- libel. Met veel succes, want bij de eerste haal van het net was het al raak: uit de modder kroop een volgroeide larve van de Metaalglanslibel. Deze is meegenomen naar huis en vervolgens verder gehouden in een aquarium. Na enige tijd sloop hier een imago van de Metaalglanslibel uit. Het larvenhuidje werd opgestuurd naar het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden en de juistheid van de determinatie werd bevestigd door dr. D.C. Geijskes. Het larvenhuidje is opgenomen in de collectie van het museum. De ontdekking van deze populatie Metaalglanslibellen in de veen-

koloniën was zonder meer spectaculair te noemen. Het betrof een grote populatie van een tot dan toe als zeldzaam bekend staande soort buiten de bekende biotoop en ook buiten natuurgebieden. Vervolgens bleek in de loop van de jaren dat de Metaal- glanslibel op de zandgronden van Noord-, Oost- en Zuid-Nederland overal verspreid en vrij talrijk voorkomt, met name bij voed- selrijk water.

Blijft nog de vraag of de Metaalglanslibel in de veenkoloniën al die jaren over het hoofd is gezien of dat de soort zijn leefgebied heeft uitgebreid. Het meest waarschijnlijk is dat deze populatie al die jaren over het hoofd is gezien, want de aandacht van de natuurliefhebbers ging tot die tijd vooral uit naar de bekende natuurreservaten en dan nog vooral naar die in Zuid- en Oost- Nederland. Ook Drenthe werd nog wel bezocht. Maar de veenkoloniën, bekend om het vuile en stinkende water, werd gemeden omdat de veenkoloniën natuur- liefhebbers immers niets te bieden zouden hebben.

Ondergang

De eerste grote verandering, tegelijk ook de eerste achteruitgang, van het veen- koloniale landschap rond Wildervank, was de aanleg van de autoweg: Assen- Gieten-Winschoten, de N33, omstreeks 1960. Deze weg doorsnijdt oostelijk van Wildervank tal van wijken, waarbij de afgesneden delen tussen Wildervank en de autoweg zijn gedempt of drooggelegd. De tweede, voor het waterleven in de gehele veenkoloniën, fatale verandering kwam omstreeks 1970 in het kader van de herinrichting van de veenkoloniën. De landbouw moest ruim baan krijgen en in vrijwel alle overgebleven wijken werd de waterstand verlaagd en wel zo dat deze droog kwamen te liggen. Gelijktijdig werden tal van wijken gedempt en het transport van akkerbouwproducten ging van nu af aan uitsluitend over de weg. In de dorpen waren de bewoners in eerste instantie wel blij met de royale wegen voor de deur in plaats van de kanalen, maar later realiseerde men zich meer en meer dat met het verdwijnen van het water ook

het 'hart' uit de veenkoloniën verdwenen was. Maar niet alleen was het hart uit de veenkoloniën verdwenen, ook de natuurwaarden waren verloren gegaan. De veenkoloniën hebben een natuurliefhebber nu inderdaad niets meer te bieden.

Wat ging er nu precies verloren?

De lengte van de gegraven kanalen en wijken is voor zover bekend nooit precies opgemeten zodat een schatting van het totale aantal kilometers gemaakt moet worden. De oppervlakte van de Gronings-Drentse veenkoloniën bedraagt ongeveer 130.000 ha. Met behulp van een meetlat en een topografisch atlas bedraagt de geschatte lengte ongeveer 5 km wijk per 100 ha. De totale, berekende, lengte aan kanalen en wijken in de Gronings-Drentse veenkoloniën bedraagt dan ongeveer 6.500 km. Aan de randen van de veenkoloniën en langs enige zandruggetjes waren de wijken over het algemeen te ondiep om een goede flora en fauna te herbergen, zodat naar een ruwe schatting 5.000 km aan waardevolle wijken en kanalen verloren gegaan is. Voor de Metaalglanslibel was de schatting bij Wildervank één territoriaal mannetje per vijftig meter kanaal en er is geen reden om aan te nemen dat dit elders in veenkoloniën anders zou zijn. In totaal zouden er dan in de veenkoloniën ongeveer 100.000 territoriale mannetjes van de Metaalglanslibel vertoefd hebben, wat vermoedelijk meteen de grootste populatie in Nederland moet zijn geweest. Alleen zullen we dit nooit met zekerheid weten omdat deze populatie binnen vijf jaar na haar ontdekking al weer verloren is gegaan. Geruisloos is dit libellenparadijs verdwenen omdat in die tijd niemand zich de natuurwaarden van de veenkoloniën realiseerde. Het is een treffend voorbeeld van het feit dat het voortbestaan van stabiele populaties planten en dieren in cultuurgebieden niet gewaarborgd is.

Literatuur

- BEUKEMA, J., 1964. Libellentabel, Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie. 5^e druk.
 DUTMER, S.G., 2003. Over een populatie van de Groene glazenmaker in de veenkoloniën en een beschrijving van twee schemervluchten. *Brachytron* 7(2): 57-59.
 ROBERT, P.A., 1959. Die Libellen (Odonaten), Kümmerly & Frey, Bern.

Gerard Dutmer
 Roofls 3
 7482 LJ Haaksbergen
 sg.dutmer@planet.nl

Summary

DUTMER, S.G., 2004. Dragonflies in the Gronings - Drentse veenkoloniën around 1970. *Brachytron* 7(2): 52-56.

During the 1960s and 1970s the veenkoloniën in the northeastern part of The Netherlands was rich of canals and other waterways. The water quality was moderate to good although at some places point sources of organic pollution were present. Aquatic life showed a high biodiversity both in flora and fauna, including dragonflies. It was a great surprise that in 1968 a large population of *Somatochlora metallica* was discovered in the area. This species was believed to be quite rare in The Netherlands, only living in the neighbourhood of small shadowed slow moving rivers with a rich riparian vegetation including large trees. However, in the veenkoloniën a very large and healthy population was present on standing waters with hardly any trees present. Unfortunately the area got lost of their aquatic biodiversity about five years later because of improvements in agriculture and, therefore, nearly all canals and other waterways were drained.

Keywords

Odonata, Corduliidae, *Somatochlora metallica*, lost population, veenkoloniën, The Netherlands.